

Іван Ярмошик
доктор історичних наук, професор
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

ДАВНІЙ ЖИТОМИР НА ШЛЯХАХ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ПОШУКІВ (ДО СЕРЕДИНИ XVII ст.)

Житомир відноситься до категорії давніх міст України, чия історія своїм корінням сягає глибини віків, зокрема періоду існування Києворуської держави. Завданням цієї статті є простежити основні віхи історії Житомира до середини XVII ст. Про Житомир написано й опубліковано чимало наукових та не зовсім наукових, популярних статей, брошур, монографій. На сьогодні постає проблема підготовки нових наукових розвідок в дусі сучасних вимог історичної науки.

У радянські часи започаткувалася добра традиція, яку ми спостерігаємо й нині, святкувати певні ювілейні дати в історії міста, як правило, його заснування. Започаткувалася вона з відзначення 1500-річчя заснування міста Києва у 1982 році. Це святкування відіграло свою позитивну наукову роль, оскільки активізувало дослідження давньої історії самого Києва та давньоруських міст загалом. Хоча беззаперечних доказів існування Києва у такі давні часи й не було наведено, археологи поступово перестали говорити про такий давній вік міста, а пізніше з'явилися й інші твердження про заснування міста у IX ст. [1].

Відлуння цього святкування мало вплив і на інші українські міста. У тому числі й Житомир відзначив у 1984 році 1100 років свого існування. Грунтовних наукових досліджень проблеми походження міста до того не проводилося. Підставою для рішення про святкування такої дати стала невелика стаття у російському Енциклопедичному словнику Ф.Брокгауза та І.Ефрона [2].

Окрім всього іншого святкування сприяло зростанню інтересу серед краєзнавців, громадськості міста і області до давньої історії міста. Краєзнавці звернулись до численних напрацювань попередніх істориків, котрі так чи інакше описували історію Житомира. Це праці Луки Рафальського, Тіта Вержбицького, Миколи Трипольського, Сергія Гамченка. Були і неспіліві спроби звернутися до праць польських авторів ХІХ ст., зокрема Ю.-І.Крашевського, Ю.Кшивіцького та інших.

Це призвело до того що зацікавленими ентузіастами було висловлено (а вірніше повторено) чимало версій щодо виникнення та походження назви Житомира. Одні повторювали думку словацького вченого П.-Й.Шафарика що це був центр племені житичів. Таких краєзнавців не хвилював той факт що історичні джерела не засвідчують існування племені з такою назвою. Інші дослідники вважали що назва міста походить від того, що воно було крупним центром торгівлі житом. Інші повторювали версію Миколи Трипольського який пояснював назву міста як «мирне життя» [3]. Натоді, як і в пізніші часи ніхто не заперечував заснування Житомира в глибокій давнині, але конкретних доказів щодо часу і обставин його виникнення не наводив. Автор цієї статті свого часу, працюючи науковим співробітником Житомирського краєзнавчого музею, теж звернувся до аналізу цієї проблеми, присвятивши цьому окрему брошуру [4]. На сторінках цієї брошури я висловив і проаналізував можливість походження назви міста від його засновника, дружинника київського князя Аскольда, Житомира. Аналіз був здійснений на основі давньослов'янської антропоніміки, топоніміки, узгоджена з науковими даними археологів про походження давньоруських міст, з політичними реаліями дворцевого перевороту в Києві 882 р, коли до влади там, за змовою з київським боярством, прийшов Олег, котрий почав правити від імені малолітнього Ігоря Рюриковича. Не вважаю за потрібне повторювати свої міркування з цього приводу, вони у мене залишилися незмінними, можу лише відправити читача до згаданої брошури. Тоді мені здавалося, що запропонована версія стане темою для обговорення та

дискусій. Однак ніхто з поважних краєзнавців до сьогодні не висловився ні за, ні проти такої версії патронімічного походження назви Житомира. Навіть такі поважні краєзнавці як М.Костриця та Р.Кондратюк у своїй монографії «Житомир. Підручна книга з краєзнавства» [5] повторили давні правдоподібні і не зовсім версії про походження Житомира, лише збільшивши кількість загадок його давньої історії, на запропонувавши власного їх роз'яснення.

Більш ґрунтовний аналіз обставин виникнення міста запропонував у своїй праці О.Тарабукін [6]. Автор згадав мою версію про походження назви міста від особового імені давньоруського воїна Житомира [6, с.186], розділив і додатково обґрунтував думку про виникнення міста у IX ст., додавши що це можливо сталося й на рубежі IX – X ст. [6, с. 189]. Версію про походження назви від особового імені підтримував і Юзеф Кшивіцький у статті про місто на сторінках видання «Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» [7].

Поки що нових версій про походження назви міста і часу та обставин його виникнення історики не запропонували. То ж буду і надалі наполягати що назва міста має патронімічне походження від імені дружинника Житомира, вірного слуги київського князя Аскольда, котрий не захотів служити загарбнику Олегу (чи був він варягом чи русином достеменно не відомо) і, зберігаючи свою лицарську честь і гідність, заснував в землях слов'янського племені древлян поселення, яке з часом почало називатися його іменем. На мій погляд таке пояснення має патріотичний характер і не суперечить археологічним даним та науковій теорії про виникнення давньоруських градів.

У давньоруські часи Житомир був маловідомим провінційним містечком. Навколо нього не трапилося жодних важливих політичних чи військових подій, які знайшли б свій відгук на сторінках літописів. Краєзнавцям варто відійти від стандартних трафаретних тверджень, зафіксованих на сторінках «Історії міст і сіл Української РСР. Житомирська

область» про те, що Житомир вперше згадується на сторінках літописів у 1240 р у зв'язку із монголо-татарською навалою. Перші літописні згадки про Житомир знаходимо у західноруських (литовських) літописах, зокрема на сторінках «Хроніки Литовської та Жмойтської» під 1322 роком у зв'язку із походом литовського князя Гедеміна на Литву та Київщину, коли він оволодів замками Овручовим та Житомиром [7]. Загалом літописні згадки про Житомир іще вимагають додаткових досліджень. Зокрема В. Антонович не поділяє думки про можливість подібного походу Гедеміна на українські землі 20-х роках ХІУ ст. і вважає що такий похід литовського війська на чолі з князем Вітовтом, під час якого згадуються Овруч та Житомир, відбувся у 1392 – 1394 рр.

Із кінця ХІV ст. Житомир починає страждати від татарських нападів. Так у 1399 р. татарський хан Кутлук, розгромивши литовське військо князя Вітовта над Ворсклою, обложив Київ і жорстоко пограбував Наддніпровський край. Можливо, що й Житомир потерпів від того нападу. У 1467 р. татари, переправившись через Дніпро знову спустошили села навколо Житомира і захопили 10000 людей в яsir. Таке спустошення було чималим, бо у 1474 році, коли венеціанський посол Контаріні проїжджав нашим краєм і застав ці землі пустими, неспокійними, у лісах було чимало розбійників. 25 квітня 1474 р. він прибув до Житомира і відгукнувся про нього як «місто дерев'яне із замком» [9]. Люстрація Київської землі близько 1471 р. так зображує стан Житомира: «Житомирський замок, а у замку чотири гармати великих і п'ять тараниць. Челяді: два парубки і дві їх жінки і троє дітей малих; волів 15; є гусі і кури; посівної паші досить, по одному плугу і по одній толоці. У місті 12 корчем, з них надходить на рік по копі грошей плати, а мита до восьми кіп грошей надходить; коли спокійно, з того половина йде капелану на церкву. У Житомирі п'ятнадцять слуг з гультями, а двоє тяглих людей дають подимщину. До замку належать села: Ромерове, Ловково, Крошня, двір з пашнею Коростишево, село Котельня, Бардвіков, Рудники, селище Жерденов (нині Халаймгородок), село Іванково і Звеняче [10].

У 1481 р. кримський хан Менглі-Гірей знову вторгся у Київщину, спалив Київ, можливо зазнав спустошення і Житомир [11]. Усе ж ревізії замку Житомирського у 1545 та 1552 рр засвідчують відродження та відбудову житомирського замку та приписаних до нього сіл [12]. Місто за короткий час помітно змінилося, судити про це можна хоча б із того, що коли під час люстрації за 1475 р. було у ньому 12 корчем, то люстрація за 1501 рік зазначає що їх уже 20. Першим відомим намісником Житомирським був Сенько Романович у 1486 р. Після нього був Дмитро Олександрович. Король Александр Ягелончик згадує про нього у 1505 р, щоби кривд і утисків міщанам не чинив, доручає йому, щоби утримував їх у власності ґрунтів і пасік, які зем'яни намагаються відібрати. У 1524 р. за урядування Дмитра Кмити, Житомирський замок «згорів від стихії». Привілей з 1540 р. звільнив міщан від усіляких мит, податків і торгового. З матеріалів ревізії 1552 р бачимо, що замок вже був відбудований стараннями старости Семена Бабінського [12, с. 142]. Ревізор знайшов будівлі досить добрими, все ж недбало утримуваними, а деякі не зовсім добудованими. Зем'яни з мешканцями скаржилися на старосту, який маючи від казни гроші на будівництво, примушував їх до безоплатної роботи. У новозбудованому замку було 45 городень, 4 вежі і 2 башти. Але на час ревізії вони іще не всі були розподілені між міщанами і землянами. Міщан було 49 димів, 11 стрільців і слуг замкових. Панів і землян, які тримали маєтки, що тяжіли до замку, було 22; мали вони 39 сіл із 104 підданими. Утримання мосту було покладено на міщан. Сталого забезпечення живністю замок не мав. Озброєння і амуніція замку в цілому були недостатніми, особливо недоставало рушничного пороху. Пушкар був лише один. До замку належало два млини і ставки. Міщани на замок нічого не платили, лише повинні були один день на рік косити сіно, так що половина їх косила, а друга згрібала. Окрім того з колядою і великонічним ходили до старости, а щоби утримувати корчми у своїх руках повинні були давати капщизну. Замкові слуги, їх було семеро, лише з конем служили, нічого не платили, ті ж господарські люди,

які утримували землю, давали данину на Печерський монастир у Києві, або місцевим боярам [11].

Під час ревізії 1552 р за урядування Дмитра Сангушка, замок стояв над Кам'янкою. Була у ньому церква св. Спаса. Замок вже тоді, як і завжди мабуть, вимагав ремонту. Проблеми були і в налагодженні польової сторожі, яка перебувала далеко від замку. Скаржилися, що після пожежі в замку князь Костянтин Острозький забрав згорілі спіжі, гармати і дзвони і вивіз того всього 20 возів до свого замку в Полонному.

Після входження Київської землі до Корони у 1569 р., Житомир став центром повіту і староства городового та місцем проведення повітових сеймиків. Рішення вального Люблінського сейму 1569 р визначили відбувати в Житомирі другі рочки земські кийвські, в понеділок по Новому літі; Перші рочки відбувалися у Києві у понеділок після св. Юрія; треті мали бути в Овручі у понеділок перед св. Варфоломієм [13]. У той час зміцнилася обороноздатність місцевого замку бо ж коли у 1570 році тут було 4 башти і 39 городень, у 1572 р. уже бачимо 5 башт (одна не завершена) і 68 городень. За даними ревізії Київського воєводства у 1571 р у Житомирі платили із 56 димів по 16 гр., з 14 димів у заулках по 8 гр., із 14 нуждених халуп убогих людей, які мешкали за містом по 4 гроші, від 11 коморників по 6 грошів, від 4 купців по 12 грошів, від 5 ремісників (3 шевці, 1 кравець, 1 коваль, по 8 грошів від двох корчем і млинів, від 7 димів бояр путних по 20 грошів, від 6 людей убогих по 2 гроші. Сума поборів з міста Житомира із 34 димів по 19 грошів, із 14 димів по 8 грошів і з 14 димів по 4 гроші, із 7 бояр путних по 20 грошів, з 11 коморників по 6 грошів, а з 6 убогих по 2 гроші: з 4 курців по 12 грошів, із 5 ремісників по 8 грошів.

25 січня 1580 року король Стефан Баторій видав нагадувальний лист до Житомирського старости князя Михайла Олександровича Чарториського з приводу того, що його управитель Василь Загоровський, порушує привілей Зигмунта Августа і примушує мешканців Житомира до роботи і не належних їм повинностей. Той же король 20 листопада 1582 видав у Варшаві новий

привілей, яким підтвердив попередній привілей Зигмунта Августа, даний мешканцям Житомирським, за яким вони звільняються від всілякого мита, як королівського так і шляхетського, щоб їм вільно було як живністю так і іншими товарами обживатися і торгувати і від яких ніхто ніякого мита аби не стягував [12, с. 334 – 335].

Зигмунт III своїм привілеєм від 8 липня 1596 р, виданому у Варшаві, надав мешканцям Житомира дозвіл на два ярмарки, які мають тривати по два тижні. Перший на день Нового року, тобто 1 січня, другий на день св. Прокопа 8 липня, тим же привілеєм залишено торги кожної неділі. Від мит і зборів, податків всіляких звільняються і надалі шинки і торги на час тих ярмарків і від усяких повинностей [12, с. 326 – 355]. Це пожвавило торгівлю, і покращило умови життя міщан. Але такі сприятливі умови тривали недовго, бо вже у 1606 році татари знову напали на цей край і знищили Житомир, Кодню, Слободище і Фастів. Слідом за нападом татар завітала морова епідемія, від якої померло багато мешканців. За даними інвентаря Житомирського староства від 20 січня 1608 р. міщани не були звільнені від повинностей, оскільки «давали для старости чинш і оброк, бояри на ту пору вільні були, а з міщан же ніхто, хіба що за листом кн. ЙМті старости Житомирського». За даними люстрації 1615 р. міщани ніяких робіт не виконували, окрім «толоки при державній справі, один день на рік сіно косити повинні, чинш, оброк, на коляду дають. Там же бояр 9, нічого не дають окрім меду, якого доставляють 20 відер. А до того всілякі послуги замкові повинні виконувати. Стрільців 8, які як прислуга, нічого не дають. Сума доходу 474 фл. 20 гр. Млини того староства: під замком на р. Кам'янці, на р. Тетерів, у селах Станишівка і в Газінцях. Сума доходу староства 1912 фл. 20 гр. Витрати на уряд підстаростинський, замкову челядь, на сторожу порох, озброєння, на ремонт замку і на капелана до костьола 900 фл., залишається 1012 фл. 20 гр. Витрати кварти до того 202 фл. 16 гр. За свідченням люстрації 1622 р. місто було добре забудоване, замок з одної сторони оточений валом, з другої ж підносилася неприступна гора, біля

підніжжя якої протікала Кам'янка. До замку вело три брами, по кутах замку височіло 5 башт, в середині його знаходився просторий палац та інші будівлі.

У той час Київська шляхта, перебуваючи під загрозою татарських нападів з одного боку і козацького сваволею, й сама часто нападала та грабувала сусідські маєтки. Зокрема прославилися грабунками представники одного з відомих місцевих родів, брати Немиричі, які не лише грабували беззахисні оселі, але у 1618 р. напали на Житомир. Київський намісник, на підставі сеймової постанови від 1621 р. скликав шляхту воєводства, щоби з'їхалися до Житомира для суду над Кшиштофом Немиричем, активним призвідником гвалтів і грабунків. Кшиштоф був засуджений до смерті, а його брати Іван, Миколай, Олександр і Самуель оголошені банітами. Кшиштоф якийсь час переховувався, але зрештою був пійманий і за наказом воєводи Замойського страчений в 1619 р. У 1640 р Київський воєвода Януш Тишкевич скликав шляхту воєводства, щоби вона зі зброєю зібралася під Житомиром і виступила проти відомого гвалтівника Самуеля Лаща як баніта та інфаміта, який як відомо, нападав на маєтки шляхти і глузував із вироків королівського трибуналу. Зібрана шляхта під командуванням воєводи, вирушила до міста Макарова, місця проживання С.Лаща, однак не застали його вдома, того хтось попередив і він сховався.

У 1620 р під Житомиром призначено огляд шляхетського посполитого рушення Київського воєводства. Певне пожвавлення в міське життя привносили сеймики шляхти, які тут відбувалися і нерідко проходили дуже бурхливо.

Під час повстання 1648 р, коли військо Б.Хмельницького разом із татарами розгромило польських гетьманів під Корсунем, князь Ярема Вишневецький із жменькою шляхти, яка була в його маєтках, перебравшись із Задніпров'я через Дніпро до Брагіна, звідти прийшов до Житомира, і тут, зміцнивши свої загони шляхтою, яка зібралася на сеймик воєводський після смерті короля, рушив із київським воєводою Янушем Тишкевичем до Махнівки проти М.Кривоноса. Того ж року перемоги козацьких військ

відгукнулися і в Житомирі. Після сходження на трон Яна Казимира у 1649 р., Київський воєвода Адам Кисіль, скликав на 11 листопада шляхту на сеймик до Житомира, але воєвода не доїхав сюди через козацькі бунти і відправив сеймик із шляхтою недалеко від Звягеля, у селі Жарках [14].

Зборівський мир 1649 р, укладений між Яном Казиміром і Богданом Хмельницьким приніс для регіону певне затишшя. До Житомира почала повертатися людність, шляхта займала покинуті маєтки. У 1650 році в Житомирі відновили функціонування гродські суди, тут же відбувалися сеймики не лише Київського воєводства, але й Чернігівського. Відомий універсал Богдана Хмельницького, виданий у Ямполі 28 серпня 1650 р, у якому він наказує полковникам, осавулам і сотникам оберігати від бунтівників шляхту руського і католицького віросповідання і примушувати шляхетських підданих до послухенства. З другої сторони Київський воєвода Адам Кисіль повідомляв 2 вересня 1649 р королю, що Запорозьке військо і орда повернули до Волощини, до Рашкова, аби там жодна okazія від королівських військ не була дана, а шляхта щоб про те знала і не залишала своїх будинків, з підданими обходилися милостиво і перебували в належній обережності. Але ці накази з обох сторін залишалися добрими сподіваннями, стосунки з обох сторін все більше загострювалися і все свідчило про наближення нових збройних сутичок. В передчутті нових військових випадків уже 12 вересня 1649 р відбулися в Житомирі два сеймики, один – київської шляхти, другий – чернігівської.

Кияни постановили, що на першу ж вимогу воєводи А.Кисіля мають зібратися в місці, визначеному його універсалом, однак не далеко від границь війська Запорізького, а хто не захоче прийти на місце, визначене воєводою, того кожен вважатиме інфамітом (позбавленим честі) і його маєток має відійти від нього. Чернігівці ж у своєму рішенні так виразилися: «Підлягаючи мирному договору, повернулися ми нарешті після трьохрічного вигнання до своїх маєтків, але тут знову бунт знову кров проливається. Тоді ми зібрались у Житомирі, як найближчому воєводстві, на сеймик

депутатський спільно з обивателями київського воєводства, постановляємо не відходити звідси, а разом з воєводством Київським стати на службу Речі Посполитій, а хто б захотів ухилитися від цього, то маєток його має перейти до ЙМ Короля» [15]

Житомир в часи козацько-польських воєн суттєво занепав в господарському відношенні, як і інші регіони України. Сеймикова шляхта постійно скаржилася на незручності, які вона тут терпить, коли відбуваються публічні засідання. Так у інструкції послам на Варшавський сейм 1652 р шляхта скаржилася що в Житомирі, де відбуваються сеймики Київського воєводства, декому із делегатів приходиться ночувати на дворі, прямо під небом, в дощ і холод і просили щоб місто було звільнено від жовнірських постів [16].

Білоцерківська угода 1651 р тривала недовго, оскільки була не вигідною для козаків, тому Хмельницький лише шукав причини для її розірвання. Ото ж скорим часом, 1 червня 1652 р., Б.Хмельницький завдав удару по польському війську під Батогом, розгромив його у двохденній битві і вчинив страшну різанину над полоненими.

У 1652 р був визначений сеймик у Житомирі на 11 червня. На нього приїхав воєвода А.Кисіль із групою київської та чернігівської шляхти, але дізнавшись про розгром під Батогом і нові погроми у краї, відійшов до Звягеля і зупинився за чверть милі від того міста «в полі біля криниці» і там провів сеймик [14, s. 141). Другий сеймик того ж року відбувся знову не в Житомирі, а в Зимному під Володимиром у місцевому монастирі .

Після укладення Гадяцької угоди, на сеймі 1659 року йшлося про підтвердження угоди, козацькі послы просили, щоб обозному Великому Князівства Руського і війська Запорізького, яким натоді був уродженець міста Черняхів на Житомирщині Юрій Немирич, належала кварта від Житомирського староства із ливарним заводом для виготовлення зброї, а після смерті нинішнього власника йому відійшло і все Житомирське староство та управління соляною часткою по усій Україні в маєтностях Речі

Посполитої, теж має належати йому для потреб військової артилерії [17]. Тоді ж планувалося створити Житомирську козацьку сотню, сотником якої мав бути Калина Соколовський. Тобто Житомиру планувалося відвести важливе місце у забезпечення козацького війська Великого Князівства Руського.

Навіть такий поверховий огляд середньовічного минулого Житомира переконує в тому, що місто має багату насичену історію в ранньомодерні часи. Ці сторінки на сьогодні потребують нових ґрунтовних досліджень в дусі сучасних історіографічних вимог.

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

1. Климовский С. Где, когда и почему возник Киев. – К.: Стилос, 2012. – 362 с.
2. Энциклопедический словарь. – Т. XII. – СПб.: издатели Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефрон, 1894. – С.24.
3. Трипольский Н. Исторические сведения о городе Житомире Волынской губернии // Волынский историко-археологический сборник . – Вып.2. – Житомир, 1900.
4. Ярмошик І. Житомир древній: Спроба реконструкції історії міста до ХУ століття. – Житомир: видавництво «Журфонд», 1997. – 40 с.
5. Костриця М. Кондратюк Р. Житомир. Підручна книга з краєзнавства. – Житомир: М.Косенко, 2006. – 446 с.
6. Тарабукін О. Житомир у давнину: історико-археологічні нариси. – Житомир: видавець О.О.Євенок, 2017. – 300 с.
7. Krzywicki J. Żytomierz // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa: druk “Wieku”, 1895. – Т. XIV. – S. 901 – 913.
8. Полное собрание русских летописей. – Т. XXXII. – М.:Наука, 1975.
9. Podróż Ambrozego Kontaryniego przez Polskę do Persii // Skarbiec historii polskiej. - Т. 1. – Paryż, 1839. – S.7.

10. Люстрація Киевської землі. Около 1471 года.// Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т.2. – К.: 1890. - С. 5.
11. Jabłonowski A. Rewizja zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku// Źródła dziejowe. – Т. VI. – Warszawa, 1877.
12. Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т.1. – К.: 1886. – С. 122 – 152.
13. Volumina legum. – Т.II. – Petersburg, 1859. – S. 159 – 160.
14. Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka różnych spraw i dziejów. – Т.1. – Warszawa, 1853. – S. 110
15. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов. – Т. II. – К., 1846. – С. 40-49.
16. Архив ЮЗР. – Ч.2. – Т.1. – К., 1861. – С.420
17. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов – Т. III. – К., 1852. – Отдел III. – С. 323 – 324.